

**НЕКОЛИКО СЛИКАРСКИХ ЗАБЕЛЕШКИ ЛИКОВА
ЗАЈЕЧАРАЦА – ЗАРОБЉЕНИКА У ЗАРОБЉЕНИЧКИМ
ЛОГОРИМА У ПРВОМ И ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ**

Још од времена I и II светског устанка до последњег светског рата, Тимочка крајина и Зајечар као њен део, имали су значајну улогу у свим ослободилачким и одбрамбеним борбама и ратовима. Учешће у ратовима, појединачна херојства и страдања народа овог краја, представљају знатан допринос у свеукупној борби за слободу, државотворност и независност наше земље.

Нажалост, један број учесника I и II светског рата, који је имао несрећу да буде заробљен, време рата провело је по разним војним и другим логорима.¹ Самим логорима и животом у њима бавили су се (и баве се) историчари, уметници и др. – већином ретроактивно. Међутим, постоје и аутентичнији видови представљања живота у заробљеништву. Један од њих је и разноврстан ликовни материјал који су оставили уметници и сами заточеници. Њихова оставштина позната је у већој или мањој мери. Представљањем ових неколико сликарских радова те врсте који се налазе у Зајечару надамо се да ћемо понешто допринети осветљавању извесних историјских аспеката времена и услова у којима су настали.

Из периода I светског рата у Зајечару нам је познат само један сликарски рад настао у заробљеничком логору. То је цртеж на коме је представљен Миољуб Миша Ицић, Зајечарац, један од 1300 каплара.² Цртеж је власништво Народног музеја у Зајечару (инв. бр. 430), димензија 155 x 215 мм; у доњем левом углу пише укосо ћирилицом: Миша, у доњем десном углу, такође ћирилицом АШАХ н/Д 15. V 1917./ Миољуб. Аутор се није потписао, али на основу упоређивања цртачког манира и рукописа којим је записано име портретисаног, место и дату, са онима на потписаним делима сликара Николе Џанге (1892–1960) и на основу њихове истоветности те и подударности са општим стваралачким одликама овог сликара, можемо закључити да и овај портрет припада његовом опусу.

¹ У Зајечару не постоје релевантни подаци о броју заробљеника у I и II светском рату.

² После рата М. Ицић је био члан и председник зајечарског одбора Југословенске републиканске странке и инжењер, оснивач и власник прве ливнице у Зајечару.

Никола Џанга је, као и портретисани, био учесник рата од 1914. и заробљеник у логорима у Аустрији, где се бавио сликањем портрета и пејзажа.³ Овај портрет, рађен оловком и невеликих димензија, одликује, пре свега, прецизност у праћењу анатомских облика лица, али и сликарева способност да дочара карактерне особине портретисаног. На измршавелом лицу (глава је постављена са благим заокретом у десно), истиче се, поред жарког унутрашњег немира



Никола Џанга, *Портрет Мирољуба Ицића.*

у очима, одлучност чврстог погледа управљеног у даљину. Чињеница да је, за сада, портрет Миољуба Ицића једино познато сликарско сведочанство о одређеном историјском сегменту у вези са Зајечаром, даје његовом постојању одређени значај.⁴

Нешто је богатији ликовни материјал који се односи на Зајечарце у војним логорима у II светском рату. Наиме, познато је,

³ О Николи Џанги видети: Угљеша Рајчевић, *Никола Џанга*, Годишњак града Београда, књ. XXIII, год. 1976. Београд.

⁴ Портрет је објављен у "Тимоковој малој галерији": Л. Миловановић, "Портрет Миољуба Мише Ицића, дело сликара Николе Џанге", "Тимок", 16. XII 1983.

да је после војне капитулације Југославије 1941. године, велики број људи допао заробљеништва. А у том мноштву било их је разних звања и занимања, поред осталих велики број официра, али и не мали број уметника – професионалних и (нарочито међу резервним официрима) полупрофесионалних и аматера.⁵ Они су се предано по-



Павле Васић, *Вилотије Павловић*.

свећивали разним културним активностима, што је у том времену на местима као што су заробљенички логори, представљало специфичан вид отпора и начина опстајања. Организоване су позоришне представе, изложбе, предавања, литерарне вечери.⁶ Један од уметника, заточеника у италијанским и немачким логорима 1941–45, био је и Павле Васић (1907–1933), дипломирани правник и сли-

⁵ Љиљана Константиновић, "Концентрациони и заробљенички логори – насиље и отпор", Историјски музеј Србије, Београд, 1977.

⁶ Павле Васић и Сташа Беложански су у "Кронпринцу" живописали зидове просторије намењене за капелу. Видети: Павле Васић, сведок епохе, Народни музеј Београд, фебруар 1993; – предговор Љубице Миљковић.

кар, историчар и теоретичар уметности и ликовни критичар, југословенски (резервни) официер, Србин и родољуб. Он је у логорима насликао на стотине акварела и цртежа (портрета и других мотива). Из тог тематски и сликарски врло значајног циклуса његовог стваралаштва, у Зајечару се чувају три рада.⁷

Један је: Портрет поручника Вилотија Павловића (оловка, 250 x 175 мм, на полеђини запис, ћирилицом: Вилотије Павловић поручник Подофицирске школе у Билећи, Аверса, јули 1941; инв. бр. Народног музеја у Зајечару 555).⁸ Слика је Вилотија представио у седећем положају, у униформи, са шапком на глави. Благим "сусретом" линије са папиром дочарао је чистоту лика младог човека, све смирено извесном лирском нотом. Пластична јачина доњих екстремитета, ликовно сведена на потез линије, без сенчења, допринос је сликарској равнотежи целине.

И други Васићев цртеж, на коме је представљен Зајечарац "Андра Нинић при сунчању", настао је у Аверси али 1943. године. Рађен је оловком (димензије 319 x 236 мм), сигн. доле у средини, ћирилицом "Баш челик", доле лево: Аверса 1943., на полеђини има печат логора и, такође писано ћирилицом, "Андра Нинић при сунчању" (31,9 x 23,6 цм; инв. бр. Народног музеја у Зајечару 554.) И Нинић је као модел постављен у седећи положај. Лапидарна линија транспонује у пластичну форму откривене екстремитете фугиозним потезом док је Нинићево лице дато сумарно али са портретским знацима.⁹

Портрет Димитрија Брузловића, пешадијског капетана I класе (акварел, димензија 270 x 190 мм, сигнирано доле лево ћирилицом: П. Васић 43) у приватном је власништву у Зајечару.¹⁰ Настао је у логору у Стрију (Галиција) у који је Васић доспео из Италије.¹¹ На

⁷ О овим радовима нешто више у: Лепосава Миловановић, "Акварел и два цртежа Павла Васића у Зајечару", Зборник Павла Васића – у штампи.

⁸ Овај цртеж је, као и група других рађених 1941., по речима аутора, имао драматичну судбину. Послат почетком 1942. по репатрирцу потпуц Драг. Миливојевићу био је изгубљен и враћен Васићу тек 1953. због чега нема печат немачког логора као остали Васићев радови настали у Италији а послати у Београд у јесен 1943. – према писму Павла Васића од 11. VI 1984. У истом писму Васић се присећа и да је Вилотије Павловић био ожењен ћерком неког пивара Немца из Зајечара. А по казивању Андреје Савића из Зајечара, Вилотије је после рата био шеф југословенске мисије ББС у Лондону и није се вратио у земљу.

⁹ Нинић је до недавно живео у Енглеској, када се вратио у Београд. Прецизнијих података немамо.

¹⁰ У евиденцији Народног музеја у Зајечару од 1980. године.

¹¹ О редоследу Васићевих боравака у логорима видети: Павле Васић, "Из бележнице једног ратног заробљеника", Галерија Дома ЈНА, Београд, 27. јун – 15. јул 1973.

овом портрету, врсном сликарском остварењу, успешно је дат одраз психичких и физичких особина портретисаног, апсолутно је "погођен", како су запазили Брзуловићеви рођаци.¹² Црна коса, наглашене обрве, штуцован брк, тужан поглед. Инкарнат је пробијен модрином краће време небријане браде и осветљен нијансама окера и ружичастог а плава боја јакне постављена је као контра и освежавајући тон.



Павле Васић, *Андра Нинић при сунчању.*

Оба наведена цртежа Павла Васића излагана су на изложби: "Павле Васић, Из бележнице једног ратног заробљеника", Галерија Дома ЈНА, Београд, од 27. јуна до 15. јула 1973. године. Портрет пак

¹² За Брзуловића су Васића везивала топла сећања. По његовим речима "Брзул" је био добар човек, духовит, који је својим шалама забављао своје сапатнике и улепшавао им дане ропства, – према писму П. Васића 29. IV 1984. Иначе, Брзуловић је остао у емиграцији у Енглеској, где је стекао пензију радећи у текстилној индустрији (Брадфорт). У Зајечар се вратио 1964.; умро је 1966.

Брзуловића до сада није представљен јавности. Аутор га је још у логору поклонио "Брзуљи" и дуго се времена није знало да ли је сачуван.

Већ је речено да немамо податке о броју заробљеника из Зајечара и околине. Занимљиво је да је Зајечарац Владислав Хиршл, чији су се животни путеви преплитали са судбинским токовима многих Југословена у заробљеништву, од четрдесетдевет ликова на групној фотографији из Офенбурга, снимљеној 17. X 1941. недавно иденти-



Павле Васић, *Димитрије Брзуловић*

фиковао двадесетпет, а међу њима је и Брзуловић. Хиршл је из тог времена сачувао и један својеврстан документ – лични Споменар,¹³ који од одређене стране са натписом OFFENBURG и датумом 28. V 1941. испуњавају цртежи и записци "за спомен и сећање" које су оставили другови из заробљеништва. На једној страници дат је поглед кроз прозор преко логорске оgrade од бодљикаве жице и записани стихови: Из поеме: Соба 16 бараке 11, са датумом Офенбург 5. III 1942. и потписом: Јован Кукић/бр. 120. Но није само то Јован Кукић (1907–1982), сликар и песник,¹⁴ оставио

¹³ Споменар је "отворен" у време када је Хиршл учио на Војној академији у Београду. Заједно са фотографијом заробљеника у Офенбургу, Хиршл је музеју у Зајечару поклонио и Споменар.

¹⁴ Ј. Кукић се као сликар образовао приватно. Био је члан УЛУС-а и професор у IV мушкој гимназији у Београду.

свом колеги из тог невољног времена. Још у току рата, репатрирац Раде Ђорђевић донео је у Зајечар Хиршлов портрет и предао га породици. Овај портрет, једно од бољих Кукићевих сликарских остварења, урађен је изванредно добро акварелом, у димензијама 390 x 270 мм, сигниран доле десно ћирилицом: Ј. Кукић, и у другом реду:



Јован Кукић, *Владислав Хиршл*.

Offenburg 942. Слободни, прозачни потези дочаравају лик младог човека, тамо негде, загледаног, немирна и робуствна духа.¹⁵ Из оркестрације преовлађујућег плавог тоналитета, са виртуозно извученим "белим сенкама" око очију, носа и уста, оживела је не само пластика лица већ је дочарана материјализација уопште.

¹⁵ Од логора у Мељинама (Бока Которска), где је заробљен као потпоручник Југословенске војске, одакле је побегао и од слања у логор из Зајечара, до повратка у Југославију после ослобођења, Хиршл је променио дванаест логора. Немирна духа, а не подносићи ропство, више пута је покушавао да побегне. Један аматерски цртеж из његовог Споменара управо га приказује како се извлачи из логорске жице. У време портретисања Хиршл се дружио са Кукићем поред осталог и као активан музичар у уметничком програму у логору. После рата, у Зајечару, Хиршл је био шеф музичке редакције Радио Зајечара и професор и директор новосноване Музичке школе.

О животної културної, научно–пропагандної, уметничкої активності која је постојала у официрским и другим заробљеничким логорима, већ је било речи. Држана су предавања из разних области, постојале су разноврсне секције и сл. Што се тиче ликовних уметности, којима су се поједини уметници и у ропству бавили у знатној мери, занимљиво је да је управо тада долазило до откривања дотада "неслућених или наслућених склоности" које су у себи проналазили појединци разних других занимања и неговали их и развијали у "школама – импровизованим атељеима" професионалних сликара. Многи од њих су се тада и определили за уметнички као животни



Костић, Милојко Протић

позив, што је једним делом и евидентирано.¹⁶ Ипак, с обзиром на њихову велику концентрисаност, крај официрског и другог школованог кадра у заробљеништву у II светском рату, као и на сам њихов тадашњи рад, постоји вероватноћа да је остало још непознаница с тим у вези па и могућности да се нешто бар од тог рада накнадно пронађе и спасе од заборава. На то указује постојећи у Зајечару портрет Милојка К. Протића.¹⁷ У једном од заједничких заробљеничких

¹⁶ Видети напомену 5.

¹⁷ Милојко Протић рођен је у Кули. Грађанин Сомбора до доласка у Зајечар 1980. У документацији Народног музеја у Зајечару налази се аутобиографска забелешка М. Протића. У њој је навео редослед логора од када је заробљен као официр Југословенске војске код Пирота 9. IV 1941. (од Нирн-

боравишта, Хамелбургу, машински инжењер Костић¹⁸ нацртао је лик свог пријатеља и друга Протића. На цртежу димензија 195 x 140 мм, сигнираном доле десно ћирилицом. 2. IV 44./ Костић, приказан је лик озбиљног младог човека, утонулог негде у себе. Кратки потези оловком, вођени сигурном руком, без много "причања", у једном скраћеном синтетизованом поступку дочаравају лик готово скулпторски пластичан, осебујне форме. А лепота те форме по себи, усклађена је са унутрашњим душевним спокојем лика. Све то недвосмислено указује да је у Костићу постојао прави портретиста.

Сачувани портрети Зајечараца, заробљеника из ранијих ратова, иако их је засад тек незнатан број, дозвољавају претпоставку да нису једини. Утолико се надамо да слична нова открића тек предстоје, као и да она неће умањити историјско-уметнички значај, ових постојећих портрета.

S U M M A R Y

A few portraits of Zajecar inhabitants painted during the period of their captivity in the First, ie. Second World War are kept in Zajecar. These to be mentioned are: the portrait of Miodub Ičić (author N. Dzanga) portrayed in the POW camp Ashach on the Danube, then the portraits of Vilotije Pavlović, Andra Ninić and D. Brzulović (author P. Vasić) V. Hirsl (author J. Kukić) and M. Protić (author Kostić). These last five were portrayed in different POW camps during the Second World War.

берга до Хамелбурга), а изнео и извесна лична запажања и резоновања о догађајима. После рата Протић је "завршио историју и бавио се просветним радом".

¹⁸ Није нам позната Костићева биографија. Протић се сећа да је био Београђанин.